

Пустовалов С. Ж.

ЕТНІЧНА КОНЦЕПЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ (АК) ТА СУЧАСНА ПРАКТИКА ВИДІЛЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ КУЛЬТУР

У статті розглядаються сучасні теорії археологічної культури та практика виділення археологічних культур. Аналізуються типові помилки при виділенні культур. Пропонується власна інтерпретація зрубної спільноти, новотиторівської культури тощо.

У сучасній науці представлено дві основні концепції етносу. Це соціальна концепція, що розроблялася у радянській історіографії, та концепція Л. М. Гумільова, в основі якої лежить адаптація до ландшафту [1]. У закордонній археологічній науці етнічні дослідження припинилися у 60-ті рр. ХХ ст. після виходу у світ спільної монографії Р. Гахмана, Г. Коссака, Г. Кюна «Народи між германцями та кельтами» [2]. Висновок авторів про те, що історичні, археологічні та лінгвістичні джерела дають різні ареали поширення відомих народів, був зроблений досить авторитетно та не викликав заперечень. Проте закордонні археологи не помітили, що для виділення етносу зовсім не потрібні всі ознаки АК. Підґрунтям значного прогресу в радянській археології стала тривала дискусія, яка пройшла на шпальтах «Советской этнографии» у 60-70-ті рр. ХХ ст. Незважаючи на заперечення з боку провідних радянських етнологів, концепція Л. М. Гумільова не суперечила соціальній концепції, а істотно доповнювала її. Ю. В. Бромлей практично повністю визнав та використав термінологію Л. М. Гумільова щодо ієрархії етносу [3]. Археологи (особливо петербурзької школи) сприйняли ідею пасіонарного поштовху та час існування етносів (В. С. Бочкарьов). Отже, практично всі етнічні дослідження в археології проходять у межах АК.

Археологічна культура є центральною категорією дослідження в археології. Практично всі джерелознавчі та інтерпретаційні питання в археології вирішуються в рамках археологічних культур. Протягом ХХ ст. зміст поняття АК зазнав значних змін. Це поняття з'явилося разом з теорією культурних кіл ще на початку сторіччя. Згодом це поняття стало відігравати найважливішу роль в археологічній систематиці, інтерпретації

і теорії. У результаті тривалих дискусій склалося два основних підходи до розуміння суті АК. За першим підходом, АК є сукупністю взаємопов'язаних між собою типів археологічного матеріалу, що поширені на певній території й у певний час. За другою концепцією, АК є відбитком в археологічному матеріалі деяких історичних реалій: господарсько-культурного типу, етносу, політичної організації, конфесіональної одиниці тощо. Значний внесок у розвиток цього напрямку зробив В. Ф. Генінг.

Взявши участь у дискусії з проблем етносу, В. Ф. Генінг у своїй монографії «Етнічний процес у первісності» [4] обґрунтовує наявність серед ознак етносу таких, що виступають етноутворюючими, і таких, що є етнорезультативними. Глибоке знання В. Ф. Генінгом етнографії, теорії розвитку первісного суспільства стало основою для розробки ним власної концепції АК. Першою його роботою в цьому напрямі стала стаття «Проблема соотношения археологической культуры и этноса», яка вийшла друком в часописі «Вопросы этнографии Удмуртии» [5]. Подальший розвиток його погляди на цю проблему одержали в статтях «Заметки к построению теории археологической культуры» [6] і «Археологическая культура - социально-исторический организм - центральная категория познания археологии: к разработке теории археологической культуры» [7]. Проблемі АК присвячений розділ у монографії «Очерки философии социархеологии» [8].

Суть концепції В. Ф. Генінга полягає у тому, що АК є відбитком у матеріальних залишках конкретного соціально-історичного організму, окремого суспільства давнини, що набуває у зрілому виді форму етносу [9]. В основі формування АК лежить оптимальний виробничий

організм (ОВО). У процесі виробничої діяльності, що відбувається на певній території, люди змушені створювати загальноживану мову, норми поведінки, загальні культурні елементи, власну соціальну організацію тощо. Врешті-решт, на певному етапі свого розвитку люди, що складають такий організм, усвідомлюють свою відокремленість, у них виникає етнічна самосвідомість. Разом із самосвідомістю виникають і якісно нові показники - розпізнавальні знаки етносу. Це відмінні ознаки, які свідомо підкреслюються в культурі етносу: зачіски, деталі костюму, форми житла, особливості поховального обряду, кераміки, прикрас тощо. На думку більшості археологів, саме ці особливості, а також етнографічний прошарок культури слугували основою для виділення АК. Спочатку це робилося на інтуїтивному рівні, а пізніше, із розвитком теорії, усвідомлено.

Однак багато археологів віддають перевагу при виділенні АК не теоретичним положенням, а власній інтуїції та досвіду. Саме тому таксони (АК), що виділяються ними, дуже складно піддаються інтерпретації. Вони можуть відбивати найрізноманітніші історичні реалії і не порівнюються між собою. Як, наприклад, порівняти АК, виділену на основі поселень, з АК, яка виділена за поховальним обрядом; АК, виділену на матеріалі крем'яної індустрії, з АК, яка виділена на основі жіночих прикрас або знарядь праці з металу? Це можна зробити лише тоді, коли дослідник оперує етнічними параметрами даних категорій джерел. Інакше кажучи, вони порівнюються на реконструктивному рівні, коли дослідник оперує не джерелознавчими, а вже історичними категоріями.

Чому ж тоді переважна більшість дослідників не працює на реконструктивному рівні, на якому тільки і можлива перевірка правильності створених археологічних угруповань матеріалу? Очевидно, справа тут криється, з одного боку, у теоретичній невідповідності, а з другого - саме в можливості перевірки своїх висновків іншими дослідниками. Дійсно, за суто джерелознавчого підходу неможливо перевірити правильність виділених типів, варіантів, або АК. Один виділяє АК за одним набором ознак, другий - за іншим і т. д. Анархія, що панує у питанні виділення АК, потребує введення історичних критеріїв. Тільки вони дозволяють перевірити дослідницькі висновки, дають критерії достовірності проведених процедур. Розглянемо деякі приклади виділення АК.

Ю. Я. Рассмакин в останні роки намагається ревізувати енеолітичні культури степової України

і прилеглих територій. Проте в його класифікаційній системі відсутня елементарна логіка. Грунтовна джерелознавча критика його побудов уже була дана в ряді публікацій [10]. Тому зупинимось тільки на одному моменті в його останніх працях [11]. Його типологія створена з порушенням прийнятих правил побудови класифікацій. На кожному рівні поділ повинен проходити за якоюсь однією ознакою (або за формою поховальної споруди, або за положенням кістяка). Але зазначений автор нехтує цими вимогами. Три його перші групи виділені на підставі спільності форми поховальної споруди, а четверта - на підставі спільності положення кістяка [12]. За його типологією, 1 та 2 групи мають практично однакове положення небіжчиків. Відмінності ж між ними пов'язані з посмертною деформацією положення кістяка. В одному випадку ноги, підняті в колінах, розпалися ромбом, а в іншому - так і залишаються в початковій позиції. Штучність подібних побудов - очевидна. Як бачимо, навіть на джерелознавчому рівні помилки у виділенні АК не виняткове явище.

Кожна етнічна спільність прагне створити власну потестарно-політичну структуру: плем'я, вождівство, гегемонію, державу тощо. Проте виділяти АК за соціальними ознаками, як це робить А. Н. Гей стосовно новотиторівських пам'яток [13], немає ніяких підстав. Найяскравіше специфіка новотиторівських комплексів проявляється у знахідках численних транспортних засобів (118 знахідок). Як правило, поховання з візками характеризуються великими працевитратами, підвищеною складністю обряду, значним металевим інвентарем [14]. Перед нами типовий соціальний центр ямного суспільства, оскільки більшість ознак поховального обряду новотиторівських пам'яток нічим не відрізняється від ознак інших ямних поховань. Відміни ж у положенні похованих (у новотиторівських похованнях досить часто зустрічається кістяк, що лежить на спині у витягнутій позі) були викликані, мабуть, міжетнічними шлюбами, які уклала верхівка новотиторівського суспільства, не бажаючи ділити владу з родинними, більш низького походження родами або кланами. Прагнення цілком зрозуміле та широко відоме в історії.

Що стосується етнічної специфіки даного соціального центру, то, певне, час його існування був не таким тривалим, щоб подібна специфіка могла проявитися достатньою мірою. Такий самий соціальний центр, що виділяється на підставі скупчення поховань із транспортними засобами, існував у ямного населення в Північно-Західному Причорномор'ї.

Як Прикубанські ямні пам'ятки не можуть вважатися АК, так і ті АК, які виділяє у зрубній спільності В. В. Отрошенко [15], теж не є ними. Цей автор виділяє дві АК: Покровську зрубну культуру (ПЗК) та Бережнівсько-маївську зрубну культуру (БМЗК). Проте жодна із культур не має комплексу етнічних ознак, які могли б характеризувати окремий етнос. Розглянемо аргументацію В. В. Отрошенка детально.

ПЗК займає зону лісостепу і північні райони степу. БМЗК - зону степу, напівпустелі і пустелі. Тільки в окремих місцях БМЗК заходить у лісостеп. Ця ознака стосується економіки, зокрема, системи ведення господарства. Але за остаточним підсумком, населення ПЗК займало більш сприятливу екологічну нішу порівняно з населенням БМЗК. Тобто ця ознака опосередковано характеризує соціальну сферу відносин: населення ПЗК перебувало на більш високому суспільному рівні, ніж населення БМЗК.

Для ПЗК характерніші кургани з основними похованнями, для БМЗК, навпаки, - із впускними похованнями. Населення БМЗК обмежувалося досипками. Як бачимо, кількість працевитрат для поховань ПЗК більша, ніж для поховань БМЗК.

Наступна ознака, що відрізняє культури, виділені В. В. Отрошенко, також характеризує сферу соціальних відносин. ПЗК притаманні великі багатокамерні поховальні споруди, запозичені, мабуть, у «синташтинців». Поховання соціально вищих прошарків населення БМЗК значно скромніші порівняно з такими самими ПЗК. Тут є лише кам'яні скрині, а на той інвентар та ритуал, що є в похованнях Синташти або доновольської абашивської культури, немає й натяку. Знову бачимо, що населення БМЗК становить соціальну периферію ПЗК.

Також стандартний набір поховання ПЗК включає дві посудини, а поховання БМЗК - тільки одну посудину. І це соціальна, а не етнічна ознака.

Відрізняються ці дві «культури» також якістю м'ясної їжі, що супроводжувала небіжчиків: у носіїв ПЗК вона якісніше, ніж в населення БМЗК. В. В. Отрошенко сам відзначає, що в могилах ПЗК напутня їжа ставилася на дерев'яній таці, а в могилах БМЗК - без неї [16]. Тобто і це є соціальною ознакою.

Різниця в характері їжі простежена на такій невеликій вибірці поховань (півтора десятка зразків із майже 8 тис. зібраних В. В. Отрошенко поховань), що не можна робити будь-яких висновків.

Поховання ПЗК характеризуються більш різноманітним порівняно з похованнями БМЗК

інвентарем (зброя, жіночі прикраси тощо). У похованнях БМЗК - лише зрідка зустрічаються скроневі підвіски з дроту [17]. Як бачимо, і тут відмінності стосуються соціальної та майнової сфер.

Екологічними відмінностями можуть бути визнані особливості матеріалу, із якого будувалися житла. У лісостепу було більше дерева, ніж у степу. Тому населення ПЗК частіше у будівництві використовувало дерево, а населення БМЗК - камінь.

Географо-економічною ознакою також є використання носіями зазначених АК різних гірсько-металургійних центрів.

Серед ознак, за якими розрізняються ПЗК та БМЗК за В. В. Отрошенко, наявні тільки три, що можуть бути пов'язані зі станом етносу. Це - система орієнтації похованих, техніка орнаменту посуду й особливості в статеві-віковому співвідношенні похованих у курганах. Як бачимо, в усіх трьох випадках це не системні відмінності, а окремі, не пов'язані між собою ознаки. Дві ознаки характеризують поховальний обряд, одна - кераміку. Слід зазначити, що ареали поширення цих ознак не мають чітких меж. Наявність однієї ознаки у напрямку зі сходу на захід дуже плавно зменшується, іншої - поступово збільшується. При цьому жодна ознака цілком не зникає. В. В. Отрошенко змушений навіть увести такі показники, як зона абсолютного переважання ПЗК, зона паритетного співіснування ПЗК та БМЗК і зона окремих проявів ПЗК. Те саме зроблено і для БМЗК. Межа між двома культурами практично відсутня. Перехідні зони за своєю протяжністю набагато перевищують зони найбільшого переважання.

При цьому зазначений автор ніде не згадує загальні ознаки двох культур, які становлять більшість. Це форма поховальної споруди, положення кістяка тощо. Не випадково В. В. Отрошенко ніде не наводить також статистичної характеристики кожної із виділених ним територіальних груп, без якої досліджені ним майже 8 тис. поховань виявляються зайвими для його висновків. За умови випадковості вибірки навіть 200 одиниць спостереження цілком достовірні та є статистично значущими. За подальшого збільшення вибірки приріст інформації сповільнюється і при вибірці в 1000-1500 одиниць спостереження практично дорівнює 0. Цією кількістю можна було б і обмежитися. Використання вибірки у вісім тисяч могил могло бути доцільним тільки в тому випадку, якби був проведений порівняльний аналіз окремих територій. На жаль, цього не зроблено. Мабуть, цьому завадила помітна вели-

чезна подібність усіх територіальних груп за етнічними ознаками.

Про відсутність будь-яких розвинутих етнічних структур, які могли б відбитися у зрубній спільності, свідчить вільне проникнення федоровських та черкаскульських впливів далеко на захід у зону «панування» БМЗК [18].

В. В. Отрошенко пише, що використовує теорію Л. М. Гумільова про пасіонарний поштовх [19]. Проте за цією теорією етнос існує приблизно 1200-1500 років [20], тоді як зрубні культури, за В. В. Отрошенко, ледь дотягують до 400-600 років [21].

Тому в даному випадку мова може йти не про культури (якщо під ними розуміти окремих етнос), а про деяку аморфну спільність із дуже низьким рівнем етнічної самосвідомості. У типології етнічних спільностей В. Ф. Генінга такий тип етносу одержав назву «міжгрупової етнічної спільності» [22]. Просуваючись на захід, представники ПЗК та синташтинської культури або доно-вольської абашивської культури (питання про їхню синхронність - справа часу) вступали в етнічні контакти з місцевим населенням (пост'ямної культури, пізньодонецької та інгульської культур), змінювали його етнічний образ та змінювалися при цьому самі. Напевно, у ході цього процесу виникали в різних варіантах змішані етнічні групи, які залишили багатоваликові поховання. Врешті-решт в рамках зрубної спільності утворилася своєрідна етнолінгвістична безперервність, коли кожна локальна община мала свої невеликі особливості, які чітко не усвідомлювалися. Розбіжності між більш віддаленими общинами були вже відчутнішими. Проте рівень етнічної самосвідомості не виходив за межі клану, лініджу, общини.

Базуючись на зазначених В. В. Отрошенко особливостях ПЗК та БМЗК і на проведеному в цій статті аналізі, можна зробити висновок, що ПЗК становило соціальний центр зрубної спільності, а БМЗК - соціальну периферію. З огляду на хронологічну позицію БМЗК, варто визнати

наявність деградаційних моментів у соціальному розвитку зрубного населення [23]. Тому відривати так звані пост'зрубні культури від загального зрубного етногенезу ніяк не можна. Їх варто розглядати в рамках закономірностей розвитку зрубного суспільства.

Приклад виділення культур у зрубній спільності В. В. Отрошенко наочно показав, що подібна процедура без чіткої теоретичної бази, історичної інтерпретації археологічних висновків приречена на невдачу.

Також некоректними є спроби позбавити деякі АК їхнього статусу, звести їх до рівня локальних особливостей спільностей більш високого рівня. Це стосується насамперед інгульської АК [24]. Тому обмежимося тільки найзагальнішими зауваженнями. Правильність виділення інгульської культури (ІК) піддають сумніву С. Н. Братченко [25] і С. Н. Санжаров [26]. С. Н. Братченко вважає, що ІК є лише варіантом донецької культури. На підставі доволі спірних тверджень він доводить, що інгульська система орнаменталістики походить з донецької. Однак спільного між цими системами вкрай мало. Вони відрізняються і технікою орнаменталістики, і елементами орнаменту, і композицією тощо. С. Н. Санжаров же вважає ІК лише хронологічним шаром, а не культурою. Проте, крім типу поховальної споруди (катакомби), ця культура не має нічого спільного з донецькою культурою. Специфічні риси ІК утворюють систему, що характеризує, насамперед, ідеологічну й етнічну сфери життєдіяльності давнього населення.

Розглянуті приклади виділення АК показують, що необхідним є обов'язкове теоретичне опрацювання конкретної проблеми. АК не можуть виділятися за випадковими ознаками. Для цього повинні використовуватися інтерпретаційні концепції АК. Нехтування теорією обертається істотними прорахунками у вирішенні конкретних наукових питань, веде в безвихідь, сповільнює розвиток археології.

1. Гумилев Л. Н. Этногенез и этносфера,- Природа.- 1970.-№ 1_с. 43-50.
2. Hachmann R., Kossack G., Kuhn H. Völker zwischen Germanen und Kelten: Shriftquellen, Bodenfunde und Namengut...-Neumünster: Wachholtz, 1962.
3. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса,- М., 1983.
4. Генинг В. Ф. Этнический процесс в первобытности.- Свердловск, 1970.- 108 с.
5. Генинг В. Ф. Проблема соотношения археологической культуры и этноса // Вопросы этнографии Удмуртии.- Ижевск, 1976.-С. 3-35.
6. Генинг В. Ф. Заметки к построению теории археологической культуры (АК) // Археология и методы истори-

ческих реконструкций,- К., 1985.- С. 50-74.

7. Генинг В. Ф. Археологическая культура - социально-исторический организм - центральная категория познания археологии (к разработке теории археологической культуры) // Исследование социально-исторических проблем в археологии.- К., 1987.- С. 6-35.
8. Генинг В. Ф. Очерки философии социоархеологии: проблема обоснования социоисторических исследований в археологии.- К., 1992,- 251 с. (соавтор В. В. Генинг).
9. Там само.
10. Дергачев В. А. Два этюда в защиту миграционной концепции // Stratum +, 2000.- С. 193-195; Мовша Т. Г.

- К проблеме взаимодействия древних земледельцев Трипольско-Кукутенской общности с носителями культур Понтийских степей // *Labores Patriunt Nonoges*, - Днепропетровск, 2000.- С. 29-53; *Телегин Д. Я.* К вопросу о скелянской, кватянской, стоговской и других культурах медного века Азовско-Черноморского региона Украины // *Взаимодействие и развитие древних культур южного пограничья Европы и Азии*. - Саратов, 2000.- С. 23-29.
11. *Рассамакин Ю. Я.* Проблемы периодизации энеолитических памятников Поволжья, Подонья и Северного Причерноморья на примере развития скелянской погребальной традиции // *Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация*. - Самара, 2001,- С. 84-92.
 12. Там само.- Рис. 1.
 13. *Гей А. Н.* Новотиторовская культура.- М., 2000.- 221 с.
 14. *Пустовалов С. Ж.* Новотиторовский феномен: археологическая культура или социальный центр ямно-катакомбного общества? // *Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія*.- 2000,- Вип. 8,- С. 146-148.
 15. *Отрощенко В. В.* Історія племен зрубної спільності: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук.- К., 2002.- 33 с
 16. Там само.- С. 12.
 17. Там само.- С. 12
 18. Там само.- С.19.
 19. Там само,-С 24.
 20. *Гумилев Л. Н.* Вказ. праця.
 21. *Отрощенко В. В.* Вказ. праця.- С. 21.
 22. *Генинг В. Ф.* Этнический процесс в первобытности.- Свердловск, 1970,- 108 с.
 23. *Бочкарев В. С.* Карпато-дунайский и волго-уральский очаги культурогенеза эпохи бронзы // *Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита - бронзы Средней и Восточной Европы*, - СПб., 1995; *Пустовалов С. Ж.* Степова курганна археологія: підсумки та перспективи // *Магістеріум, НАУКМА*.- 2000.- Вип. 5.- С 125-132.
 24. *Пустовалов С. Ж.* Ингульская катакомбная культура и критерии выделения археологических культур // *Матеріали міжнародної археологічної конференції «Етнічна історія та культура населення степу та лісо-степу Євразії (від кам'яного віку по ранне середньовіччя)*.-Дніпропетровськ, 1999.-С 73-75.
 25. *Братченко С. Н.* Орнаментация керамики у генезі катакомбних культур // *Доба бронзи Доно-Донецького регіону (матеріали 4-го Українсько-російського польового археологічного семінару)*.- Киев-Воронеж, 1999.-С. 7-12.
 26. *Санжаров С. Н.* О позднекатакомбных памятниках ингульского типа на территории Северо-Восточного Приазовья // *Древности Северского Донца*.- Луганск, 1999.-С. 44-61.

S. Pustovalov

THE ETHNIC CONCEPT OF ARCHAEOLOGIC CULTURE (AC) AND MODERN PRACTICE OF ALLOCATION OF ARCHAEOLOGIC CULTURES

In the article modern theories of archaeologic cultures and practice archaeologic cultures allocation are considered. Typical mistakes of cultures allocation had analyzed. It is proposed own interpretation Timber grave culture, Novotitorovka culture etc.